

סופות
ומבואות
בלשון

פרקים בעברית לתקופותיה

אסופת זיכרון לשובשנה בהט

עורך: משה בר־אשר

האקדמיה ללשון העברית

ירושלים התשנ"ז

לשונות נדירים במשנה וגלגוליהם

הערת מבוא

מחקר דקדוקה של לשון חכמים, שנתייסד על כתבי־יד מהימנים וכן על מסורות שבעל־פה שנחשפו מפי מסרנים בני עדות שונות, מתאפיין זה כארבעים שנה בהעמדה של מערכות כוללות. יש המעמידים פרק או פרקים בתורת ההגה או בתורת הצורות ובתחביר, ויש שהגדילו עשות מזה והציגו חטיבה שלמה של דקדוק, כגון ספרו של גדעון הנמן.¹ יש מי שייסד את עבודתו על מסורת אחת שבכתב או שבעל־פה ויש מי שהרחיב את יריעת העדים, ונמצא מקרב אותנו יותר להכרת לשון חכמים המקורית כגיבושה בימי הביניים. גם מספרן של העבודות המקיפות והכוללות בתחום אוצר המילים הולך וגדל.

בצד המערכות הכוללות שבים ונחשפים לשונות נדירים, מהם פרטים בדקדוק ומהם עניינים באוצר המילים. כולם הופעותיהם מצומצמות ביותר בטקסטים שבידינו. וכבר הראה המחקר שאפילו תופעות כוללות בלשון נשתנתה צורתן בתהליך המסירה, ורק כתבי־היד המהימנים ביותר ומסורות דייקניות שמרו אותן בטהרתן (וגם זאת רק על דרך הרוב). דבר זה אמור שבעתיים כאשר מדובר בלשונות נדירים שנודמנו במקורות; הללו, בין שמדובר בשורש נדיר, בין שמדובר בהוראה נדירה ובין שמדובר בפרט דקדוקי לא שכית, רבים מהם נתקפחה מסירתם במרוצת הדורות. וכאשר אתה נדרש לספרים המהלכים בדפוס, פעמים שאתה מגלה שאין ללשונות אלו עוד זכר, ופעמים שאך הד עמום נשמע מהם. בירורן של תופעות כאלה בידי החוקרים העשיר את מחקר לשון חכמים ואת העברית בכללותה בנכסים גדולים. במקום זה אנו מבקשים להציע כמה לשונות נדירים מן המשנה, שיש בהן צד עניין מבחינת אוצר המילים ומשמען או מבחינת הדקדוק, לדון בהם בקיצור נמרץ ולנסות להתחקות על גלגוליהם.

חֲתָה/קֶצֶה

במשנה האחרונה של מסכת מכות (ג, טו) שנינו:

"רק חזק לבלתי אכול הדם, כי הדם הוא הנפשו" (דברים יב, כג) - ומה הדם, שנפשו של אדם קצה ממנו, הפורש ממנו מקבל שכר; גזל ועריות, שנפשו של אדם מתאוה להן ומחמדתן, הפורש מהן על אחת כמה וכמה שיזכה לו ולדורותיו ולדורות דורותיו עד סוף כל הדורות.

נתרכז במילה אחת במשפט "ומה הדם שנפשו של אדם קצה ממנו, הפורש ממנו מקבל שכר". כל כתבי-היד העתיקים (קאופמן, פרמה א [דה רוסי 138], כ"י לייזן של הירושלמי, קיימברידג' [ע"פ הוצאת לו], פריס [מס' 328-329 באוסף כתבי-היד העבריים בספרייה הלאומית בפריס]), וכן שלושה קטעי גניזה והדפוס הראשון (נאפולי רנ"ב/1492), וגם שני כתבי-יד של התלמוד הבבלי (כ"י מינכן וכה"י התימני באוסף מכון הש"ס השלם) גורסים "ומה [כ"י קאופמן מה] אם הדם שנפשו של אדם חתה ממנו" (במקום ממנו גורס כ"י קאופמן הימנו על גבי גרד). קטע גניזה אחד גורס "חותה ממנו". לעומת זאת הדפוסים המהלכים גורסים "שנפשו של אדם קצה ממנו"; וכן מצינו גם בדפוס ונציה של הבבלי ר"ף (1520)² ובדפוסים קדמונים של המשנה: קושטא ת"ד (1644 ואילך), אמסטרדם ת"ו (1646), ונציה תס"ד-תצ"ז (1704-1737); וכן הוא בדפוס ליזרנו.

נראה שהנוסח "נפש אדם חתה [חותה] מן הדם", שנתקיים ברובם המכריע של העדים העתיקים, הוא הנוסח המקורי. לא רק קדמותם של העדים תומכת בהנחה הזאת; אף הבחינה הבלשנית מאשרת זאת, כפי שיתברר בהמשך דברינו.

גם חֲתָה (כך מנוקד בכ"י קאופמן) מן השורש ח-ת-ת, שעניינו שְׁבִיחָה, וגם קֶצֶה מן השורש ק-ו-ץ, שהוראתו מְאִיסָה, אינם גזורים מפעלים שאופייניים ללשון חז"ל; שניהם משמשים בלשון המקרא. יסודות כאלה, המאפיינים את לשון המקרא ולא את לשון חכמים, עשויים להימצא בטקסטים של ספרות התנאים רק במשניות קדומות או בקטעים בעלי אופי אגדתי או בקטעים הדורשים מקראות. מובן אפוא שילובו של הפועל חֲתָה או קֶצֶה בחתימה האגדתית שבמשנת מכות שהבאנו לעיל.

במקרא הפועל חֲתָה (מן ח-ת-ת בבניין קל) עשוי להופיע בלא מְשָׁלִים (כלומר כפועל עומד), כגון "הבישה המשגב וחתה" (ירמיהו מח, א). וכשיש מְשָׁלִים, המילית המוצרכת היא מן או מפני: "וחתו מנס שריו" (ישעיהו לא, ט); "מקול ה' יחת אשור" (שם ל, לא); "אל תחת מפניהם" (ירמיהו א, יז). הפועל

קָץ (מן ק-ו-ץ בבניין קל) מופיע לעולם עם מילית מוצרכת **ב** או **מפני**, כגון "ונפשנו קצה בלחם הקלוקל" (במדבר כא, ה) ועוד; "ויקוצו מפני בני ישראל" (שמות א, יב). דוגמות ספורות נקרו ממנו בתלמוד הבבלי בהשראת הפסוק הנזכר מספר במדבר, כגון "דברים שהנפש קצה בהן, יחזיר להן את הדמים; ושאין הנפש קצה בהם, ינכה להן את הדמים. ואלו הן דברים שהנפש קצה בהן: נבילות וטריפות שקצים ורמשים; ואלו הן דברים שאין הנפש קצה בהן: טבלים ויין נסך" (בכורות לו ע"א).

מבין הגרסאות שנקרו במשנת מכות - "**חַתָּה** ממנו [הימנו]", "**קצה** ממנו" - הגרסה הראשונה נראית הנוסחה המקורית. משתקף בה שימוש סדיר של הפועל "**חַתָּה** מן". בשורש ק-ו-ץ צפוי היה הנוסח "**קָצָה** בו". מי שהמיר את "נפשו... חתה ממנו" בנוסחה "נפשו... קצה ממנו" שיבש את הלשון, שכן הוא המיר את הפועל בלא שהמיר גם את המילית המוצרכת שלו. אמנם צירוף המילים "נפשו... קצה" תואם את הביטוי המוכר "**נפשו קצה** בלחם הקלוקל", אבל מי ששינה את הנוסח כפה על הפועל **קָצָה** את המילית **ממנו**, שאינה משמשת עמו.

הערות

א. השורש ח-ת-ת משמש בספרות התנאים עוד פעם אחת בלבד: "אבל המינין והמשומדים... וכל מי שחטא והחטיא את הרבים כגון ירבעם ואחאב ושנתנו חיתית (חיתיתם) בארץ החיים ושפשטו ידיהם בגבול..." (תוספתא סנהדרין יג, ה). ומצאנוהו גם בספרות האמוראים, ואין בכך כל רבותא, שכן זיקת ספרות האמוראים ללשון המקרא היא דבר מוכח.

ב. בצד הניקוד **חַתָּה** שמצאנו בכ"י קאופמן מצאנו בכ"י פרמה א את הניקוד **חֶתָּה**, כלומר על דרך גזרת ע"ו. התהליך משתקף בצורות אחרות שנמצאו בכתב-יד עתיקים, כגון חֶמָה (מכשירין ג, ג, כ"י פרמה ב, דה רוסי 497) במקום חֶמָה.

ג. הגרסה **חֹתָה** שהובאה לעיל מקטע גניזה נראית צורת-משנה של **חַתָּה**, בדומה לצורה זולין (מן השורש ז-ל-ל), או צורת-משנה של **חֶתָּה**, בדומה לצורות כאלו בשורשי ע"ו: מולין (מן מ-ו-ל), זונים (מן ז-ו-ן), חולות (מן ח-ו-ל) ודומיהן במקום מלין, זנים, חלות.³

כללו של דבר, שימוש מקורי ונדיר שנשמר בעדים עתיקים של המשנה - "הדם שנפשו של אדם חֶתָּה [חֶתָּה, חֹתָּה] ממנו" - נעקר מן העדים המאוחרים.

נישאת/נעשית (ניטלת)

שתי ההוראות העיקריות של הפועל **נָשָׂא** בלשון חכמים הן: (א) לשון הרמה והגבהה או נטילה וכיוצא בהן, (ב) לשון לקיחת אישה. דוגמאות: בהוראה הראשונה - "הנושא את המדרס נושא את התרומה" (חגיגה ג, א); "נושא את כפיו" (ברכות ה, ד); ובסביל "נישא הזב על המיטה" (כלים יט, ד). בהוראה השנייה - "נשא אשה ושהה עמה עשר שנים" (יבמות ו, ו); "מי שהיה נשוי שתי נשים" (שם ד, יא); ובסביל "אנדרוגינוס נושא אבל לא נישא" (שם ח, ו). במיוחד רווחת צורת הנסתרת בעבר **נישאת/ניסת**. מצאנוה יותר מחמישים פעם במשנה בלבד, למשל "בת ישראל שאכלה תרומה ואחר כך נישאת" (תרומות ו, ב).

והנה, בכתביהיד של המשנה נודמנה צורת הנסתרת בעבר **נישאת** פעם אחת ויחידה גם בהוראה "ניטלה". כוונתי למשנת בבא מציעא ו, ג: "שכר את החמור והבריקה [כלומר נתעוורה] או נישאת באנגריה, אומרים לו הרי שלך לפניך". הגרסה **נישאת/נישאת** נמצאת כמעט בכל כתביהיד העתיקים (כן הוא בכתביהיד קאופמן, פרמה א, פריס 328-329, ואפילו בדפוס הראשון, נאפולי); אבל בכ"י קיימבריג' (הוצאת לו) יש גרסה אחרת, "**שנעשית** אנגריא", וכן מצינו בדפוסים קדמונים (כגון קושטא, אמסטרדם וונציה) ובדפוסים המהלכים. וברור שנוסח זה משתלשל מסוגיית הגמרא בבבלי, בבא מציעא דף ע"ב ע"ב: "מיתבי: השוכר את החמור... מתה או נעשית אנגריא חייב להעמיד לו חמור". וזה הנוסח המובא שם בפסקה מן המשנה: "או שנעשית אנגריא אומר לו הרי שלך לפניך". בלשונות הפירוש בסוגיית הבבלי שם משמש גם השורש נ-ט-ל, כגון "אם בדרך הליכתה ניטלה" (ועוד כמה פעמים כיוצא בזה).⁴ ומעין זה מצינו בתוספתא בבא מציעא ז, ז: "שנטלתה אנגריא".

כלום העדיף הבבלי לשון רגילה **נעשית** על פני **נישאת**, שעיקר שימושה "נלקחה לאישה"? (קשה להניח שדמיון הצלילים בין שתי התיבות הוא שגרם להמרת אחת בחברתה). יהיה ההסבר אשר יהיה, שינוי זה נתגלגל אל כ"י קיימבריג' ואל הדפוסים המאוחרים, ונמצאת הצורה **נישאת** בשימוש הלא רגיל נדחית מפני **נעשית**.

מערה/מערה (מעורה)

העברית מכירה שרשים אחדים נבדלים שעיצוריהם ע-ר-ה: (א) בהוראת "יִצֵק", כגון "וְתָעַר כְּדָה אֶל הַשּׁוֹקֵת" (בראשית כד, כ); (ב) בהוראת "גילה",

כגון "את מקורה הערה" (ויקרא כ, יח); (ג) בהוראת "חיבר, דיבק", ומכאן כנראה גם "השריש": "ומתערה כאזרח רענן" (תהלים לו, לה).⁵ בשלושה מקומות במשנה נזדמן ע-ר-ה שעניינו "דיבק", או ליתר דיוק "הידבק והתחבר". בשלושתם משמש במשניות המהלכות בדפוסים הבינוני הסביל של הבניין הכבד (פֶּעַל): "אוכל שנפרס ומעוֹרָה מקצת" (טבול יוס ג, א), כלומר "אוכל שנחלק ועדיין מחובר במקצת"; וכן "יחור של תאנה שנפשא ומעוֹרָה בקליפה... תבואה שנעקרה ומעוֹרָה אפילו בשורש קטן" (עוקצין ג, ח), היינו "יחור שנתלש מן התאנה אבל עדיין מחובר בקליפת האילן בלבד... וכן תבואה שנעקרה ועדיין מחוברת לקרקע בשורש קטן". העיון בעדים הקדומים של המשנה מראה שהגרסות היו חלוקות. חלק גדול של העדים הטובים גורסים דווקא צורת בינוני של בניין פֶּעַל - מְעוֹרָה; אך יש עדים הגורסים צורת פֶּעַל - מְעוֹרָה.

והרי פירוט הנתונים: כ"י פרמה ב: **וּמְעוֹרָה** (ט"י), **וּמְעוֹרָה**... **וּמְעוֹרָה** (עוקצין). וכן הוא בלא ניקוד **ומערה**, שלוש פעמים בכ"י קיימברגי (הוצאת לו) ובדפוס ראשון נאפולי. ברם כ"י פרמה א גורס במקום הראשון **ומערה**, ומישהו (הסופר הראשון או יד שנייה?) הטיל וי"ו על גבי הרווח שבין העי"ן לרי"ש, כלומר **ומע[ו]רה** (בלא ניקוד), ובעוקצין גרס **ומעורה**... **ומערה** (בלא ניקוד); הסופר השני של כ"י קאופמן (זה שכתב וניקד את הדפים האחרונים בכתב-היד) גרס **וּמְעוֹרָה** (בטבול יוס), **וּמְעוֹרָה**... **וּמְעוֹרָה**. גם כ"י פריס גורס **ומעוֹרָה** (בטבול יוס), **וּמְעוֹרָה** (בעוקצין); סופה של משנה זו חסר בכ"י פריס, ועל כן חסרה ההופעה השנייה של הבינוני של ע-ר-ה). עדות נוספת לצורת פֶּעַל נמצאת גם בשרידי הירושלמי מן הגניזה למסכת ביצה,⁶ "אם היו מְעוֹרוֹת [כלומר הביצים] לגידין אסורות ואם ליו [=לְאֹ] מותרות", כנגד גרסת דפוס ונציה **מעורות**.

בעיקרו של דבר, הנוסחות הקדומות חלוקות בין צורת בינוני של פֶּעַל לבינוני של פֶּעַל. אך יש שנשתבשה הגרסה במינו של הבינוני, כפי שמעידות קריאותיו של הסופר השני של כ"י קאופמן שהובאו לעיל. הוא גורס **וּמְעוֹרָה** בנקבה כשהנושא הוא זכר, אוֹכֵל (במסכת טבול יוס), **וּמְעוֹרָה** בזכר כשהנושא הוא נקבה, תבואה (במסכת עוקצין).

הגרסה בבניין פֶּעַל פשוטה מצד עניינה, **מעוֹרָה** (מעוֹרָה) = מחובר ומדובק (מחוברת מדובקת), כלומר האוֹכֵל או הייחור והתבואה עדיין מעורים, היינו מדובקים אחר ההפרדה והעקירה. הגרסה בבניין פֶּעַל המתקיימת ברוב העדים הטובים (אבל כ"י פרמה א משקף היסוס בין הגרסות, והיד השנייה של קאופמן פחותה בערכה מזו של היד הראשונה) נראית משמרת שימוש עתיק

שנהג בלשון חכמים: פֵּעַל בהוראה עומדת. ומצאנו כזאת בפעלים אחדים כולל צורות רבות בבינוני, כגון הצורות מְסַפֵּן, מְסַפֵּנָה, מְפַלֵּשׁ במקום הצורות מְסַפֵּן, מְסַפֵּנָה, מְפַלֵּשׁ או על ידו.⁷ נראה שכתב־היד שגרסו מְעַרְה, מְעַרְהָ שמרו כאן על גרסה עתיקה של שימוש בינוני פֵּעַל בהוראה עומדת, וזו נדחתה בדורות מאוחרים בידי הבינוני הפסיבי־הסטטי (מְעוֹרְה/מְעוֹרְהָ, מְעוֹרְהָ/מְעוֹרְהָ), העשוי לשימוש זה על פי הדקדוק המקובל.

תוספת לבניין פֵּעַל (פֵּעַל)

מספר הצורות מבניין פֵּעַל (הכבד חסר הדיגוש, פֵּעַל בפי חוקרים אחדים) שנזדמנו בכתב־היד העתיקים של המשנה הוא אפסי, ועל כן כל דוגמה חדשה המזדמנת באחד מכתב־היד יש בה תוספת חיזוק לקטגוריה זו.

ידועות הצורות בעבר: שְׂרִיקָה (2x), שְׂרִיקָנוּ... שְׂרִיקָנוּ במסורת הסופר השני של כ"י קאופמן (עוקצין א, ג, ה ובקטע מנוקד ניקוד בבלי,⁸ כנגד שְׂרִיקָה, שְׂרִיקָנוּ, שְׂרִיקָנוּ בכ"י פרמה ב); וכן מצאנו קִיפָה בקטע מנוקד ניקוד בבלי⁹ (מעשרות א, ז, כנגד קִיפָה ביתר העדים).

ומצינו שתי צורות בינוני במסורת הניקוד העיקרית של כ"י קאופמן: ומְאָבְקִים (שביעית ב, ב), מְזַמְּיִן (מכות א, ז).¹⁰

ועכשיו מיתוספת צורה אחת בזמן עתיד, שנזדמנה לי באחרונה, אף היא במסורת הסופר השני של כ"י קאופמן - יִרְפֹּ: "נטל את הראשונים לשתי ידיו ונמלך ונטל את השניים לְיָדוֹ) אחת, ידו טהורה... ובלבד שְׂרִיפֹו שיבואו בהן המים" (ידיים ב, ג). אבל בשתי ההיקרויות האחרות של פועל זה במשנה גורס הנקדן במסורת העיקרית של כ"י קאופמן צורות בבניין פֵּעַל: יִרְפָה (מקוואות ת, ה), שְׂתַרְפֵם (שבת ו, א).

הערות

א. ליד פֵּעַל האקטיבי משמש גם הבינוני הסביל שלו, כעדות הצורה מְאוֹבְלָת (תמיד ב, ה); וכן מצוי הבניין החוזר־הסביל נְתַפְעַל: נְתַאֲבַל (סנהדרין ו, ו),¹¹ נְתַאֲבַלו (תמיד ב, א). אלו כל הצורות הידועות מכ"י קאופמן, ויש עוד מעט צורות בכתב־יד אחרים.

ב. מעניין לציין את היקף הנתונים במסורתם של שני הנקדנים בכ"י קאופמן. הנקדן העיקרי של כתב־היד, שניקד 558 עמודים מתוך 571 (למעלה מ-97%), מוסר בסך הכול חמש צורות בפֵּעַל ובסְבִיל משלושה שרשים (מְאָבְקִים, מְזַמְּיִן, מְאוֹבְלָת, נְתַאֲבַלו); ואילו הנקדן של הדפים הבודדים

בסוף כתב־היד, שניקד 13 עמודים בלבד (שהם קצת למעלה מ־2%), מוסר גם הוא חמש צורות, כולן בפֿעל משני שרשים (יִקְפֹּ, רִיקָן א4).
 ג. בניינים אלו, פֿעל וְתַפְעֵל, משמשים חלופות לבניינים הדגושים בעה"פ, פֿעֵל וְתַפְעֵל.¹² נראה ששימושם לא נתרחב ולא נתפשט בלשון, ומכאן מספר היקרויותיהם המועט כל כך בכתב־היד של המשנה. אפשר שהיו בטקסטים צורות נוספות שהומרו - בתהליך המסירה של ספרות חז"ל והמשנה בכלל זה - בצורות מן הבניינים הדגושים.

הערות

1. ג' הנמן, תורת הצורות של לשון המשנה על פי מסורת כתב־יד פרמה (דה רוסי 138), תל־אביב תש"ם (להלן הנמן, פרמה).
2. תודתי נתונה לידידי פרופ' דוד רוזנטל, שמסר לי את הגרסות בקטעי הגניזה ובכתב־היד של התלמוד הבבלי.
3. ראה ח' ילון, מבוא לניקוד המשנה, ירושלים תשכ"ד (להלן ילון, מבוא), עמ' 171-175; הנמן, פרמה, עמ' 318.
4. נוסח הבבלי הובא כאן על פי הדפוסים. גם בקטע הגניזה ג1 (אוקספורד בודליאנה Ms. Heb. c.17) וגם בכ"י המבורג מצינו "או שנעשית אנגריא", אבל בכ"י פירנצה (II.1.8) מצינו "או שנישי באנגרי", כלומר "שנישאת באנגריא". הנוסח "כדרך הליכתה ניטלה" נמצא בכתב־היד המבורג ופירנצה, אבל בקטע הגניזה ג1 מצינו "בדרך הליכתה נטל". אני מודה למר אהרן גליק, שסייע בידי באיתור הנתונים הנ"ל.
5. אוצר לשון המשנה לר"ח קוסובסקי מציין את קיומם של שלושת השרשים במשנה; לפירוט הדברים יעוין במילון בן־יהודה בערכם.
6. ראה מהדורת לוי גינצבורג (תרס"ט), עמ' 154; וכבר הוזכר הדבר במילון בן־יהודה.
7. ראה הנמן, פרמה, עמ' 190; אף הוא הזכיר שם את מערה ליד מעורה בכ"י פרמה א. וכבר עמד ח' ילון (מבוא, עמ' 176-180) על התופעה, אלא שפירשה בדרך אחרת.
8. ראה י' יבין, מסורת הלשון העברית המשתקפת בניקוד הבבלי, ירושלים תשמ"ה, עמ' 582.
9. ראה שם.
10. לפירוט העניין ראה מאמרי "מערכת הבניינים בלשון התנאים", מחקרים בלשון ה-ו, ספר היובל לישראל יבין, ירושלים התשנ"ה, עמ' 134-140 והספרות הנרמזת שם. פרופ' ש' מורג הוסיף חומר רב ממסורת תימן; ראה במיוחד מאמרו האחרון על נושא זה, "מסורת שומרון ומסורת תימן: נקודות מפגש", שם, עמ' 145-164.
11. הפתח באל"ף מייצג קמץ בניקוד הטברני (נקדן כתב־יד קאופמן מחליף, במידה מסוימת, פתח בקמץ וקמץ בפתח).
12. להרחבת הדברים ראה מאמרי הנזכר לעיל בהערה 10.